

Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi

Three State of Death and Oppression: Bitlis Front in World War I

Adem Ölmez

Özet

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis'te Müslümanların ve Ermenilerin çektiği sıkıntılar, üç aşama/hal halinde anlatılmaktadır. Birinci aşama, Rusların ilk taarruzları sırasında Müslümanlara yaptıkları katliamlardır. İkinci aşama, 1915 ortalarında yerli Ermenilerin çektiği sıkıntılardır. Bilindiği gibi, Rusların geri çekilmesi üzerine bölgedeki Ermeniler korunmasız kaldılar. Bu süreçte Müslümanların saldırılarına maruz kaldılar ve göçe zorlandılar. Üçüncü hal ise, 1916 başlarında Rusların yeniden saldırıya geçmeleriyle başladı. 1916 başlarından itibaren Bitlis üzerinden güneye ilerlemeyi planladılar; ancak planları istedikleri gibi gitmedi. Bitlis'te düzenli ordularla milis güçlerinin ittifak ettiği büyük bir direnişle karşılaştılar. Rus-Ermeni birlikleri Bitlis'i geçebilmek için büyük katliamlar yaptılar. Müslüman ahalinin yaşadığı yerlerde kadın, çocuk ve ihtiyarlardan oluşan grupları toplu olarak katlettiler. Rus Ermeni kuvvetleri yeniden Müslüman ahaliye zulmetmeye başladılar. Bu süreç Rusya'da Bolşevik devriminin belirtilerinin görülmeye başlamasına kadar devam etti. Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ederek eski komşuları olan Müslümanlara zulmetmesi Müslümanlar arasında Ermenilere karşı büyük nefretlerin oluşmasına zemin hazırladı. Daha sonraki olaylarda bu nefretlerin büyük payı oldu.

Anahtar Kelimeler:Bitlis, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni, Rus, Kürt Milisleri.

Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ademolmez@yahoo.com

Abstract

In this paper describes in three phases, the suffering of Muslims and Armenians in Bitlis. The first stage are the massacres committed by the Russians against Muslims, during the first attack. The second stage is the persecution of indigenous Armenians in mid-1915. As is known, on the withdrawal of Russian, Armenians in the region were left unprotected. In this process, the Armenians were subjected to attacks by Muslims and forced migration. The third state began with the Russians to attack once again in early 1916. From the beginning of 1916, They plan to advance southwards through Bitlis, but their plans did not go as they wish. They were met with great resistance, the regular army allied militia. Russian-Armenian troops have made a great slaughter in order to pass the Bitlis. Russian, Armenian forces again began to persecute the Muslim community. This process has continued until symptoms begin to appear the Bolshevik revolution in Russia. Women and children and old people were massacred in bulk, in arrears inhabited by Muslims. These developments led to the increase of hatred between the two communities.

Keywords: Bitlis/Baghest, World War I, Armenian, Russian, Kurdish Militias

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Avrupa devletleri arasında kurulan statüko bozulmuş, Almanya ve İtalya'da sömürgeci ülkeler arasında yer almaya başlamışlardı. Eski sömürgeci ülkelerden İngiltere ve Fransa'yı rahatsız eden bu durum, cepheleşmeleri ortaya çıkardı. 28 Haziran 1914'te Balkanlar'da çıkan bir kıvılcım, bu cepheleşmelerin çatışmaya dönüşmesine yol açtı. Osmanlı Devletikendisini bu çatışmaların dışında tutamadı. Almanya'nın ve Alman yanlılarının çalışmaları sonucunda 28-29 Ekim 1914'te kendisini savaşın içinde buldu.

Osmanlı Devleti resmen savaş ilan ettikten birkaç gün sonra, İngilizler Basra Körfezi'ne asker çıkarmış, Arabistan ve Suriye-Filistin harekâtına başlamışlardı. Arkasından İngiltere, Fransa ile birlikte Çanakkale'ye saldırmıştı. Bu arada Osmanlı Devleti Kafkas harekâtına girişmiş, Galiciya'da müttefiklerine yardım etmişti. Böylece Osmanlı Devleti birçok cepheye savaşmak zorunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasından üç gün sonra, 1 Kasım 1914'te Ruslar Kuzey-Doğu Anadolu'yu işgal etmek için teşebbüse geçtiler. Bu sırada Osmanlı Orduları Başkomutan vekili Enver Paşa, erken davranarak Rusları etkisiz hale getirmek istedi. Emrindeki 200 bine yakın askerle 22 Aralık 1914'te Rusları arkadan vurarak Kars ve Batum'u alabilmek için Sarıkamış Harekâtı'na girişti. Sarıkamış Harekâtı, iyi planlanmış olmamasından dolayı başarılı olamadı. Üstelik 60 bine yakın asker açlık, soğuk ve hastalıktan şehit oldu. Böylece Enver Paşa'nın Rusları etkisiz hale getirme planı sonuca ulaşamadı. Kafkas Cephesi'nde Ruslar daha üstün hale geldiler.

Bu arada Ruslar, Ermenilerle anlaşarak savaş sırasında beraber hareket etme kararı almışlardı¹. Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi ve Kafkas Orduları Baş Komutanı Graf Vorontsov Daşkov, Rus Başbakanı İvan Logginoviç Goremin'in, Tiflis'ten gönderdiği 9 Ağustos 1914 tarih ve 1955 numaralı bir mektupta, Ermeni Katogikosu'ndan almış olduğu bir mektuptan söz ederek, bütün Ermenilerin Osmanlı Devleti

1 Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2005), 103-108; Adem Ölmez, "Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagu vd., (Kayseri: Erjiyes Üniversitesi Yayınları, 2009), 113-129.

ile çıkacak bir savaşı büyük bir özlemle beklediklerine dikkat çekmişti. Bu gelişme üzerine, bölgedeki Osmanlı askerleri ve Müslüman ahalisi Rus kuvvetlerinin yanı sıra asırlarca birlikte yaşadıkları Ermenilere karşı damücadele etmek zorunda kaldılar².

Sarıkamış Harekâtı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmasından sonra, Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birlikleri 27 Mart 1915'te Artvin'i, 21 Mayıs 1915'te Van'ı, 16 Şubat 1916'da Erzurum'u ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, 19 Nisan'da Trabzon'u ve 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı ele geçirdiler³.

Biz bu çalışmamızda yukarıda sözü edilen sürecin Bitlis ile ilgili bölümünü analiz etmeyi hedefliyoruz. Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra başlayan, Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birliklerinin Bitlis'i işgal etme çabalarını, halkın ve milis güçlerinin bu işgale karşı direnişini inceleyeceğiz. Ayrıca bu çalışmada incelenen sürecin üç aşamadan geçtiğini dikkatlere sunacağız: Bu aşamalardan ilki Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra başlayarak Temmuz 1915'e kadar devam eden Rus-Ermeni saldırıları. İkincisi, Temmuz 1915'ten itibaren Rus birliklerinin geri çekilmesi üzerine Ermenilerin desteksiz kalması üzerine çektiği sıkıntılar. Üçüncüsü ise, Ocak 1916'dan itibaren Rus-Ermeni ileri harekâtının yeniden başlaması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gelişmelerdir. Bu çalışma da bu üç aşamanın farklı karakteristik özellikleri olduğu vurgulanacaktır. Çalışmada Bitlis'in işgali sırasındaki olayların üç aşama halinde verilmesi Ermeni meselesinde şartların gelişmeler üzerindeki etkisine dikkat çekmek içindir. Ölüm ve zulmün bu üç dönemde de ortak bir olgu olduğunu vurgulamak amacını taşımaktadır. Ayrıca, milis kuvvetlerinin cephedeki katkısına dair bilgiler çalışmanın başka bir özgün tarafını göstermektedir.

Rus İlerleme Hattı ve Bitlis

Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta başarılı olamamasından sonra Ruslar, Batı ve Güney Batı istikametinde ileri harekât planlamışlardı. Hedefleri güneye Halep'e doğru ilerlemektir. Bilindiği gibi Halep'e gitmenin yolları

2 Seyit Sertçelik, "Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair", *Yayınlanmamış Proje*, SBB-2004, s.42.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 484; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000), 473.

sınırlıydı. Doğudan Anadolu'ya girişlerde iki önemli tarihi yol vardı. Bunlardan birisi, Kars, Erzincan, Erzurum, Sivas yolu; diğeri ise, Van, Bitlis, Diyarbakır yolu. Tarih boyunca Anadolu'da ilerlemek isteyen ordular, bu iki yoldan birisini kullanmışlardı⁴. Van, Diyarbakır, Halep yolu yılın her mevsimi işlek olan bir ulaşım güzergâhıydı⁵. Halep'e doğru ilerlemeyi planlayan Ruslar, bu yollardan Van, Bitlis, Diyarbakır güzergâhını kullanmak zorundaydılar. Bu nedenle Bitlis, güneye giden yolun kilidi konumundaydı. Van Gölü'nün doğusu ve batısından gelen Rus birliklerin ilerlemesi için Bitlis'i geçmeleri gerekiyordu.

Ruslar, bu güzergâhta Van ve Muş'u aldıktan sonra, Bitlis üzerinden ilerleyerek Urfa ve Halep'e kadar ulaşmayı hedefliyorlardı. Ermeni komiteciler de bu plana uygun olarak, bölgedeki Ermenileri teşkilatlandırıyorlardı. Onlara göre, Rusların Halep'e kadar uzanmasından sonra, bölgede bir Ermeni devleti kurulacaktı. Bu amaçla bütün Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılıyordu. Hatta bu güzergâhta isyan halinde olmayan Urfa Ermenileri bile organize edilerek, isyana teşvik edilmiş ve Rus orduları gelene kadar dayanmaları istenmişti⁶. Bütün bu nedenlerden dolayı Ermenilerle güçlendirilmiş Rus ordularının Bitlis'ten geçmesi Ruslar ve Ermeniler açısından hayati öneme sahip bir konu haline gelmişti. Ruslar, nüfusunun yaklaşık üçte biri Ermeni olan Bitlis'in geçilmesinin zor olmayacağını düşünüyorlardı⁷.

		Müslim	Ermeni	Katolik Ermeni	Protestan	Süryani	Keldani	Toplam
	Bitlis	38.701	18.650	89	384	350		58.174
	Ahlat	10.190	9.501		207			19.898
	Hizan	11.624	5.023				1.549	18.196
	Mutki	12.462	4.110				954	17.526

4 O. Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995):5.

5 Azmi Süslü; Gülay Ögün; M. Törehan Serdar, *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları-Gazilerle Mülakat*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları), 109-147.

6 Halil Özşavli, *Urfa Ermenileri*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 110.

7 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985),188.

Siirt	27.649	2.218		412	775	1.781	32.835
Eruh	22.677	1.890			714		25.281
Prevari	6.415	1.326				72	7.813
Şirvan	15.181	1.169			1.109		17.459
Garzan	14.541	4.225		107	1.044		19.917
Genç	24.467	1.603					26.070
Çapakçur	11.292	734					12.026
Kulp	15.252	3.573					18.825
Muş	30.254	33.087	2.699	530			66.570
Bulanık	16.372	14.662					31.034
Sasun	7.454	6.505					13.959
Malazgirt	30.929	4.438					35.367
Varto	14.559	1.990					16.549
Toplam Bitlis	309.999	114.704	2.788	1.640	3.992	4.356	437.479

Bu arada Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Osmanlı Ordusu eski gücünde değildi. 9 Mart 1915'te Kafkas Cephesini tutan Mahmud Kamil Paşa'nın komutasındaki 3. Orduda 54.000 savaşçı ve 31.900 silahsız er ve subay vardı. Buna karşılık Sarıkamış Harekâtı'nda kazandığı başarıdan dolayı Rus-Kafkas birliklerinin komutanlığına getirilen General Yudenic komutasında 1915 yazında 188.000 savaşçı bulunuyordu⁸. Bunların yanında Ermenilerden oluşan gönüllü birlikler de vardı⁹.

Birinci Hal: Bitlis Üzerine İlk Rus-Ermeni Tehdidi ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tedbiri

Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra, Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van'da büyük bir isyan başlattılar. Bu sırada Osmanlı Devleti diğer cephelerde İtilaf Devletleri ile çarpışıyordu. Özellikle Çanakkale Cephesi önemli bir askeri yığınak haline getirilmişti. Ermeniler kendileri açısından tam uygun dönemde isyan etmişlerdi. Ancak Osmanlılar için sıkıntılı bir dönemdi. İsyanın gelişimi hakkında bölgeden sürekli bilgi isteniyor-

8 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III/III, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 2.

9 Sertçelik, "Rus Arşiv Belgeleri Işığında...", 43.

du¹⁰. 21 Mayıs 1915'te General Yudenîç komutasındaki Rus birlikleri Van'ı işgal ettiler. Şehir ve kalenin anahtarları Ermeniler tarafından kendisine sunuldu. Yudenîç daha önce kurulan Ermeni geçici hükümetini kabul etti. Bu hükümetin başına Van Valisi olarak Aram Manougiyan atandı. Müslümanlar şehri terk etmek zorunda kaldı. Rus ve Ermeni birlikleri tarafından yakalanan Müslümanlar katledildi¹¹. Ermeniler hayallerine kavuşmak için önemli bir aşama kaydetmişlerdi¹².

Yukarıda da belirtildiği gibi, Van'ın işgali üzerine Müslüman ahali canını kurtarma derdine düştü ve Bitlis'e doğru kaçmaya başladı. Rus birlikleride Bitlis'e doğru yönelince, 1915 Temmuzuna kadar kitlesel bir göç başladı¹³. Rus ordusu Temmuz ortalarında Bitlisyakınlarına gelince, Müslüman nüfusun tedirginliği daha da arttı ve çoluk çocuk bütün ahali yollara düştüler. Tam bir can pazarı yaşanıyordu. Ermeni çeteleri yakaladıkları Müslümanları çoluk çocuk kadın demeden katlediyorlardı¹⁴. Van'daki bu gelişmeler İttihad ve Terakki yöneticilerini Ermenilerin tehcir edilmelerine dair fikirlerinin somutlaşmasını sağlamıştı¹⁵.

Rus ve Ermeni ileri harekâtı sırasında halkın ileri gelenleri kendilerine katılan gönüllülerle savunma durumuna geçmişlerdi. Bu milis kuvvetlerinin en önemlileri Molla Said (Bediüzzaman Said-i Kürdi/Nursi), Şeyh Muhammed Diyaeddin ve Kürt Musa'ya ait olan kuvvetlerdi. Van Gölü'nün batısında Bulanık ve çevresinde Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birliklerini Kürt Musa ve Şeyh Muhammed Diyaeddin; Van Gölü'nün güneyinde ise Said-i Kürdi karşılamıştı¹⁶. Şeyh Muhammed Diyaeddin, Ruslara karşı mücadele ederken, yakınında patlayan bir top mermisinden kopan şarapnel parçası ile kolunu kaybetmişti¹⁷.

10 BOA, *DH.ŞFR*, 52/200, 18 Cemâziyelevvel 1333.

11 Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 198.

12 Hovannisian, Richard G., "Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, (California: Mazda Publishers, 2001), 7.

13 Serdar, *Bitlis...*, 12.

14 Süslü, *Van, Bitlis, Muş...*, 114.

15 Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), s.33.

16 BOA, *HR.SYS.*, 2872/2-170.

17 Savaştan sonra Padişah Sultan Reşat tarafından "takma kol" ile bir "madalya" gön-

Ermenilerin desteğindeki Rus ordularının birer birer Osmanlı vilayetlerini almaya devam etmeleri, Osmanlı yöneticilerini tedbir almaya sevk etti. Rus sınırındaki 3. Ordunun emniyetini sağlamak ve birliklerin Ermenilerle Ruslar arasında iki ateş arasında kalmasını önlemek amacıyla, Ermenilerin savaş bölgesinden uzaklaştırılması ihtiyacı hissedildi. Bu çerçevede orduda seferberlik ilanından sonra gayrimüslim askerlerin geri hizmete alınması kararlaştırıldı¹⁸.

Ayrıca Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Heyet-i Vükelâ'dan karar almayı beklemeden Ermenilerin savaş bölgesi dışına çıkarılması uygulamasını başlattı. Başlangıçta Van, Bitlis ve Erzurum'daki Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmasını emretti. Bu konuda 9 Mayıs 1915'te Erzurum valisi Tahsin Bey ve Van Valisi Cevdet Bey'e iki ayrı şifreli emir gönderdi. Bu emirlerde özetle Van ve Bitlis vilâyetlerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığını, sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere emir verildiğini, Erzurum'ungüneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dahil olduklarını bildiriyordu. Ayrıca valilerden birbirleriyle işbirliği yaparak kararı derhal uygulamalarını istedi¹⁹. Talat Paşa, bu ilk tehcir uygulamalarını daha sonra Heyet-i Vükelâ ile paylaşarak bir kanun teklifi hazırlanmasını sağladı. Heyet-i Vükelâ talepleri uygun bularak, sefer zamanında “*hükümetin uygulamalarına karşı gelenler için ordu tarafından alınacak önlemler hakkında geçici kanun*” başlıklı kanun hükmünde kararnameyi kabul etti. Daha sonra da *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi²⁰.

Yürürlüğe giren bu kanunun uygulanmasına hemen başlandı. Polisler görevlerinden alındı. Maliye memurları ise Ermenilerin olmadığı illere gönderildi²¹. Amele toplamak için Ermeni köylerine birer ikişer jandarma gönderildi. Ancak Ermeni köylüleri amele taburlarına asker vermemek için direnişe geçmişlerdi. Gelen askerlere silahla karşılık

derilmiştir. (Serdar, *Bitlis...*, 254).

18 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 31.

19 BOA., *DH.ŞFR.*, 52/282, 24 Cemaziyelahir 1333.

20 *Takvim-i Vekâyi*, 2189 (1 Haziran 1915/19 Mayıs 1331); Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 44.

21 BOA., *DH.EUM.MEM.*, 62/57, 11 Cemaziyelevvel 1333.

verdiler ve birçok askerin kaybedilmesine neden oldular. Böylece Osmanlı kolluk güçleri ile Ermeniler arasında çatışmalar şiddetlendi²².

Hükümetin aldığı bu kararların yanında, kötü gidişi acilen durdurmak için askeri tedbirler de almak gerekiyordu. Bu nedenle Osmanlı Dahiliye Nezareti Emniyet aracılığıyla Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e gönderdiği yazılarla Ermenileri güneye doğru çekmesi isteniyordu²³. Bu arada Bitlis-Bağdat hattını korumak için daha önce İran'a gönderilen Halil Paşa Bitlis cephesine çağırıldı. İran'da Ruslarla savaşan Halil Paşa, emri alır almaz, önce Siirt'e oradan da Bitlis istikametine doğru yöneldi. Halil Paşa, dağları ve nehirleri geçerek 12-13 gün içinde zorlu bir nakilden sonra 18 Haziran 1915'te 12 bin askerini Siirt'e getirmeyi başardı²⁴. Halil Paşa Bitlis civarına gelince, bölgedeki Van Seyyar Jandarma Fırkasıda emrine girdi ve 3. *Ordu Sağ Cenahı* adı altında bir grup oluşturuldu. Karargâhını Tatvan'da, askeri tahkimatlarını ise Van Gölü'nün batısında ve güneyinde kurdu. Bu sırada Ruslar General Abasiyef komutasındaki birlikleri ile Malazgirt-Tatvan istikametine saldırıya geçmişlerdi. Karşılarında beklemedikleri güçlü bir savunma ile karşılaştılar. Halil Paşa kuvvetlerini geçerek güneye inmeyi başaramadılar. Hatta zaman zaman geri çekilmek zorunda kaldılar²⁵.

İkinci Hal: Rus Ordusunun Osmanlı Direnişi Karşısında Geri Çekilmesi

Rus birlikleri karşılaştıkları sert direniş karşısında ilerlemelerini durdurarak, 24 Temmuz 1915'te geri çekilmeye başladılar. Böylece Bitlis işgal olmaktan kurtulmuştu²⁶. İşgal endişesi ile yollara düşen Bitlisliler geri dönmeye başlamışlardı. Müslüman ahali rahat bir nefes almıştı.

22 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-173.

23 BOA., *DH.ŞFR.*, 52/282, 24 Cemaziyelahir 1333.

24 Halil Paşa, *İttihad ve terakki'den Cumhuriyet'e*, Haz. Taylan Sorgun, (İstanbul: Destek Yayınları, 2010), 108; Christopher J., Walker, "The End of Armenian Taron and Baghest 1914-1916", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 197.

25 Halil Paşa, *İttihad ve terakki'den Cumhuriyet'e*, 110-114; Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 69.

26 Grace H., Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, (New York: Fleming H. Revell Company, 1919), 73.

Böylece Temmuz 1915'ten 1916 Ocak ayına kadar yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönemde Rus birlikleri sessiz beklediklerinden Ermeniler istedikleri desteği bulamadılar. Ermenilerden oluşan çeteler ve Ruslara destek veren Ermeniler Rusların geri çekilmesi üzerine yalnız kaldılar.

Bu süreç özellikle Ruslara destek veren yerli Ermeniler için zorlu bir dönem oldu. Çünkü daha önce Ruslarla Müslüman ahalinin üzerine yürüyen Ermeniler, yerli Müslüman halkın nefretini kazanmışlardı. Bu nefretler Ermenilere karşı tepkilerin oluşmasına neden oldu. Bazı yazarlar sadece bu dönemde Müslümanların tepkisini görürken, öncesinde ve sonrasında Müslümanlara yapılanları görmemişlerdir. Bu Ermeni müelliflerden Hovannisian, Rus askerlerinin çekilmesinden 1916 başına kadar geçen süreyi, Ermeni nüfusun büyük bir kısmının katledildiği ve sürüldüğü dönem olarak ifade etmiştir²⁷. Benzer görüşler başka Ermeni yazarlarca da paylaşılmıştır²⁸.

Rusların ilerlemesinin kınılmasından sonra, Halil ve Cevdet Bey kuvvetleri Dahiliye Nezaretinin Ermenilerin Sevk ve İskanına dair kararını uygulamaya başladılar²⁹. Verilen emirlerin uygulanmasına dair Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Nezâreti'nden sürekli emirler geliyordu³⁰. Haziran 1915'ten itibaren göçler başladı. Savaş yıllarında bölgede sağlık görevlisi olarak çalışan Bitlis doğumlu Grace H. Knapp'ın anlattığına göre, Temmuzun ilk haftasından itibaren Ermeniler göç ettirilmeye başlanmıştı³¹. Daha önce Müslümanlar göç etmek zorunda kalmıştı, şimdi Ermeniler. Göçler sırasında Ermeniler büyük sıkıntılar yaşıyorlardı. Ermeni halkından kendisini kurtarmak isteyen-

27 Hovannisian, "Armenian Baghest...", 7.

28 Robert H. Hewsen, "Historical Geography of Baghest/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, (California: Mazda Publishers, 2001), 57.

29 Walker, bu dönemde 15000-18000 Ermeni yok edildiğini iddia etmiştir. Ayrıca Ağustos 1915'te Bitlis'e gelen Yunan ve İtalyan asıllı iki Osmanlı Bankası Bitlis Şubesi çalışanının nehir boyunca uzanmış cesetler ve perişan olmuş çocuklar gördüklerini ifade etmiştir. Bütün bu uygulamaları Halep Valisi Mustafa Abdülhalik, Halil Paşa ve Cevdet bey yapmışlardır. (Christopher J., Walker, "The End of Armenian Taron and Baghest 1914-1916", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, (California: Mazda Publishers, 2001), 197-198).

30 BOA., *DH.ŞFR.*, 55/55.

31 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 68.

ler, türlü çarelere başvuruyorlardı. Bazı Ermeni kadınlar jandarmaya para vererek canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı³². Yakınları Ermeniler tarafından katledilen Kürt aşiretleri mensupları, intikam duygusu ile Ermenilere saldırıyorlardı³³.

Ekim 1915'e gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri büyük başarılar kazanmış, Rus kuvvetlerini sindirilmişti. Ancak 9 Ekim'de Halil Paşa'ya bir emir geldi. Bu emirde İngiliz kuvvetlerinin Basra Bağdat istikametinde ilerlediği belirtilerek, derhal 3. Ordu emrinden çıkarak bölgeye gitmesi isteniyordu. Bu istek önemli bir askeri güce sahip olmayan bölgedeki komutanları tedirgin etti. 3. Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa, Halil Paşa'ya: "*Halil... Irak'a gideceksin, Bağdat'ı kurtaracaksın fakat Erzurum düşecek...*"³⁴ diyerek endişelerini dile getirmişti.

Ruslar, göçler nedeniyle Osmanlı'ya karşı iyice bilenmiş konumda olan Ermenilerin de desteğiyle 11 Ocak 1916'da yeni bir saldırı daha başlattı.

Üçüncü Hal: Bitlis Üzerine İkinci Saldırı

Rus Genel Kurmayında General Nazarbekov'un Muş'u işgalinden sonra, General Abasiyef'in de Bitlis'e saldırması kararlaştırıldı. Bu saldırılarda Rus kuvvetleri Osmanlı kuvvetlerinin üç katıydı³⁵. General Maslofski'ye göre, Bitlis'e saldıran Rus birliklerinin toplamı 16.000 kişi kadardı. Bitlis'i savunan Osmanlı kuvvetleri ise 1400-2000 kişi kadardı. Ayrıca kaynaklarda sayısı 600'den 4000'e kadar ifade edilen milis kuvvetleri vardı. Düzenli kuvvetlerin komutanı Piyade Yarbay Ali (Çetinkaya) ve milis komutanları silah, cephane ve asker bakımından kendisinden çok fazla olan Rus ve Ermeni birlikleriyle savaşmak zorunda kalmışlardı³⁶.

1916 başlarındaki bu saldırılar, Müslümanlara dönük yeniden bir katliama dönüşmüştü. Knapp, hatıralarında, önce Ermeni gönüllü-

32 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 63.

33 BOA., *DH.ŞFR.*, 54/9, 1 Ş 1333.

34 Halil Paşa, *İttihad ve terakki'den Cumhuriyet'e*, 117.

35 Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III/III, 63.

36 Serdar, *Bitlis...*, s.109.

lerinin şehre girdiklerini, dışarıdan duydukları seslerin Kürt çetelerine ait olduğunu sandıklarını, ancak sonradan dışarıdan duydukları seslerin Rus ve Ermeni birliklerine ait olduğunu anladıklarını söylemektedir³⁷. Knapp, burada kaçmayı başarmayan Müslümanların katledildiklerini yazmaktadır³⁸. Eserin başından itibaren Müslümanlara yapılan eziyetleri görmezden gelen müellifin burada Müslümanlara yapılan zulümleri kabul etmesi, buradaki katliamların boyutunu göstermesi bakımından önemlidir³⁹.

Muş'un işgalinden sonra Van gölünün kenarından ilerleyen Rus Komutan Abasiyef Tatvan'ı da aldıktan sonra 21 Şubatta 3 koldan Bitlis üzerine yöneldi. Rusların bu ilerleyişi, Rus-Ermeni birliklerinin ikinci Bitlis taarruzuydu. Bu üç koldan birisi karşılaştığı direniş karşısında ilerleyemeyerek merkez kol olan Abasiyef komutasındaki orta kola katıldı. Taarruz eden Rus-Ermeni birlikleri Bitlis'e 10 km uzaklıktaki Rahva boğazında 2000 kişilik Osmanlı kuvvetinin direnişi ile karşılaştı. Buradaki direniş 21 Şubat'tan 3 Mart'a kadar devam etti. Bitlis'i savunma görevi az sayıda düzenli birlik ve milis kuvvetleri üzerinde kalmıştı⁴⁰.

Bölgedeki en önemli milis gücü, Molla Said (Bediüzzaman Said-i Kürdi/Nursi) oluşturuyordu. Molla Said, talebeleriyle birlikte Sarıkamış harekâtına katılmış ve yenilgiden sonra, Van'ı savunmaya karar vermişti; ancak, Van'ın düşmesinden sonra Vali Cevdet Bey'in ısrarları üzerine Gevaş (Vatsan)'a çekilmeyi kabul etmişti. Gevaş'ta 30-40 kişilik milis birliği ile Rus öncü birlikleri olan Rus Kazaklarına karşı mücadele etti. Halkın mal ve can güvenliğini korumaya çalıştı. Taktik savaşlarıyla Kazakların korkmasını sağlayan Molla Said, Gevaş bölgesinde Rus istilasını geciktirdi⁴¹.

37 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 147.

38 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 145.

39 BOA, HR.SYS., 2872/2-170: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bölgede yaşananları nüfuzlu kişilerin şahitliği altında kayıt altına almıştır. Bu kayıtlarda Müslümanlara yapılan zulümler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bakınız: Adem Ölmez, *Uzun Yürüyüş*, (İstanbul: Nesil, 2012), 135-158.

40 Serdar, *Bitlis...*, 107-112.

41 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Selim Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Birinci

Bu gelişmeler üzerine Bitlis Valisi Memduh Bey ve Komutan Kel Ali (Çetinkaya), Molla Said'e "Elimizde bir tabur asker ve iki bin kadar gönüllümüz var; biz geri çekilmeye mecburuz" dediler. Bediüzzaman geri çekilmeye karşı çıktı. Çevreden kaçıp gelenlerin ve Bitlis halkının çoluk-çocuk ve mallarının düşman eline düşmemesi için en az üç dört gün daha dayanmak gerektiğini belirtti. Bu söz üzerine Vali Molla Said'e, "*Muş'un sukut etmesi dolayısıyla otuz topumuzu askerler bu tarafa kaçırmaya çalışıyorlar. Eğer sen, o otuz topu gönüllülerinle ele geçirebilirsen, birkaç gün o topraklar mukabele ederiz ve ahali de kurtulur*" dedi. Bediüzzaman teklifi kabul etti ve üç yüz gönüllüsüyle birlikte topları ele geçirmek için çalışmaya başladı. Gece vakti, Nursin'e topların getirildiği tarafa gitti. Bediüzzaman'ın topların peşine düştüğünü duyan Ruslar endişelenmişti. Rus Kazağına kendi muhbirleri, "*Bitlis'i müdafaa eden gönüllü kumandanı üç bin adamla ve dağdaki meşhur Mûsa Bey bin kişi ile topları kurtarmaya geliyorlar*" demişti. Bu haberler üzerine Kazak komutanı daha ileri gidemeyerek, ilerlemesini yavaşlatmıştı. Bu arada Molla Said, beraberindeki üç yüz gönüllüye topları birer ikişer taksim ederek Bitlis'e gönderdi. Kendisi ise ilerleyerek topları birer birer kurtarıp, en son topu da üç arkadaşıyla birlikte getirdi. Bu şekilde, otuz topun Bitlis'e gelmesi sağlandı. O topraklar üç-dört gün asker ve gönüllüler düşmana mukabele ettiler; böylece ahalinin bir kısmı, mal ve canlarını kurtardılar⁴².

Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslarla Çatışmaları ve Esaretine Dair Bazı Vesikalar", *Köprü*, 96 (Güz-2006); Bediüzzaman Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, (İstanbul: Yeni Asya, 1995), 94. Molla Said, savaş cephesinde silahlı mücadele verirken, İslam'ın savaş stratejisini uygulayarak düşman çoluk çocuğuna dokunmamış; hatta onları korumuştur. Savaş sırasında Ermeni fedailerini bazı yerlerde çoluk çocuğu kesiyorlardı. Buna karşı Ermenilerin çocukları da bazen öldürülüyordu. Bediüzzaman'ın bulunduğu nahiye binlerle Ermeni çocuğu toplanmıştı. Molla Said askerlere, "Bunlara ilişmeyiniz!" diyerek onları koruyarak serbest kalmalarına imkan hazırladı. Onlar da, Rusların içerisindeki ailelerinin yanına döndüler. Bu hareket Ermeniler için büyük bir ibret dersi olup, Ermeniler bu hareketle Müslümanların ahlakına hayran kalmışlardı. Bu hadise üzerine, Ruslar bizi istila ettiklerinde, fedai komitelerin reisleri Müslüman çoluk çocuğunu kesmek adetini bırakıp, "Madem Molla Said bizim çoluk çocuklarımızı kesmedi, bize teslim etti; biz de bundan sonra Müslümanların çocuklarını kesmeyeceğiz" diye ahdettiler. Molla Said, bu suretle o havalideki binlerle masumların felaketten kurtulmasını temin etmiş oldu (Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 99).

42 Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin...", 243; BOA., *DH.KMS.*, 41/36-2: Bediüzzaman Said Nursi'nin *Tarihçe-i Hayat* adlı eserinde (s. 99) anlatılan bu olay Bitlis

Ruslar, Gevaş bölgesini ele geçirdikten sonra, güney-batıya doğru yönelmişlerdi. Bahçesaray (Müküs) ve Çatak (Şatak) düştükten sonra karşılarında ciddi bir milis direnişi ile karşılaştılar. Rus komutanlar ve Ermeni ileri gelenlerden Lato ve Serkis, Kutis-i Ulya'ya gelerek aralarında Bediüzzaman Said-i Kürdi'nin de bulunduğu nahiyenin ileri gelenleri ile anlaşmak istediler⁴³. Tekliflerinde savaşmayı bırakmaları halinde nahiyeyi boşaltmalarına izin vereceklerini söylediler. Ancak çok geçmeden, tekliften sadece 9 saat sonra, Rus ve Ermeni birlikleri 600 askerle bu karyeye saldırıya geçtiler. Karye halkını Mezra-i End denilen yere topladılar. Bu topluluk içinde eşraftan Hurşit Bey'in oğlu Abdurrahman ve oğlu Musa ve ailesi de vardı. Öncelikle toplanan kişilerin kıymetli malzemelerine el koydular ve daha sonra da kadın ve kızlar üzerine saldırdılar. Ertesi sabah erkeklerle, kadın ve çocukları iki gruba ayırdılar. Erkekler 33, kadınlar 80 kişi kadardı. Kadınlar kafilesi Çaçvan⁴⁴ karyesinde bırakıldı. Çocuklar ve erkekler ise katledildi.

Bu sırada milis kuvvetleri çevredeki Ermeni ve Rus kuvvetleri ile çatışmaya devam ediyorlardı. Ermenilerin reislerinden Dilo⁴⁵ bu milis kuvvetlerini etkisiz kılmak için, Milis Komutanı Molla Said'e bir elçi gönderdi. Elçiye: *"Sana çok para vereceğiz. Git, Molla Said vesâ'ir-rü'esâyâ söyle! Orada kalan Ermeniler'i bize teslim etsinler ve şurasını da anlat ki, artık bî-hûde yere telef olmakta fâ'ide yoktur. Zâten her taraf alındı. Ruslar da Haleb'e kadar gittiler. Ermenistan tasdik olundu. Gelsin bize teslim olsunlar. Bir de orada kuvvet ve asker*

Vali Vekili Memduh tarafından Bediüzzaman esir olduğu zaman İstanbul'a gönderilen tezkirede bahsedilmektedir. Ancak, Bitlis Vali vekilinin yazısında top sayısı sekiz olarak belirtilmektedir.

43 Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin...", 243; Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiye Müdriyeti tarafından yaptırılan 1 Temmuz 1916 tarihli bir soruşturmada, Hizan kazâsının çeşitli nahiyelerinde yaşayan insanlar adına Mehmed oğlu Yusuf ve Mehmed oğlu Abdurrahman bölgede yaşananlar hakkında bilgi verdiler. 1 Temmuz 1916'da yapılan soruşturmasında da bize buradaki bilgileri veren kişinin, şiddetli çatışmalardan sonra Bediüzzaman'ın akibeti hakkında bilgisi olmadığı, ölü mü yoksa sağ mı olduğunu bilmediği anlaşıyor.

44 Çaçvan, Ermenice Cacvan. Hizan ile Bahçesaray arasında bugün Yukarı Ayvacık adını taşıyan yerleşim.

45 Soruşturmada ifade veren şahıs Ermenilerin reislerinden Dilo'nun kendisini öldürmeyerek, haberci olarak kullandığını belirtiyor.

olup olmadığını gel bize haber ver” dediler.Elçi olarak görevlendirilen kişi, Çaçvan’a gittiği zaman, Molla Said ve milisleri ellerindeki güçlerle 4-5 saatlik bir mücadeleden sonra Çaçvan’da bırakılan kadın ve çocukları kurtarmışlardı. Ancak kadınlar perişandı. Genç kızların her tarafları yaralanmış, yürüyemeyecek hale getirilmişti. Çocukların çoğu telef olmuştu. Hurşit Bey ailesinden de bir kadın ve iki erkek kalmıştı⁴⁶.

Rus ve Ermeni birlikleri bu zulümlerini diğer köylerde de uyguluyorlardı. Bu çerçevede Mart başlarında Gayda köyünü de basmışlar, oradaki meşhur tekkeyi 800 kişilik birlikle ele geçirmişler ve toplanmış çoluk-çocuk ve kadınları katletmişlerdi⁴⁷. Hizan kazasına bağlı karyelerde yapılan zulümleri sonradan köye gelen görgü tanıkları şöyle ifade ediyordu: “*Erkekler anadan üryan gibi edilmiş çıplak bir kadınla bağlanarak ikisi asılmış, beri tarafta başları kesik memeleri koparılmış yarı kesilmiş çocuklar kucaklarına verilerek uzatılmış, diğer taraftan güzel olan kızlar aşırılmış biraz yakışıklı olmayanların namus mahalleri parçalanmış oldukları halde yerlerde açık yatıyorlardı*”⁴⁸. Mart ortalarına doğru Hizan’a bağlı Karasu’da da benzer katliamlar yaşanmıştı⁴⁹. Bu zulümlerde Ermeni komitecilerle Rus kazakları her zaman öncülük yapıyorlardı. Karşılarına çıkan Müslümanları çoluk-çocuk, kadın ve yaşlı demeden katlediliyordu⁵⁰.

Bu mücadeleler sırasında Bediüzzaman gönüllülere cesaret vermek üzere, sipere girmeyerek avcı hattında atını sağa sola dolaştırarak koşturuyordu. Hatta bu koşturmaları sırasında vücuduna dört gülle

46 Sönmez, “Bediüzzaman Said Nursi’nin...”, 249; BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-170. 1 Temmuz 1916; Kalanlardan birisi de bu mülakatı veren kişidir.

47 Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdiriyyeti tarafından olaylardan sonra olayların “tahkik-i ahvaline dair” yaptıkları soruşturma metninden alınmıştır. Bu olayın tarihini, mart başları olarak ifade ediyor. Soruşturma tarihi ise 5 Temmuz 1916 (22 Haziran 1332)’dir. (BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-174).

48 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-172.

49 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-175, 24 Haziran 1332.

50 Hizan’ın Hürriyet-i İslam karyesini basan Rus kazakları ve Ermeniler köyden kaçamayanları bir yerde toplamış ve katletmişlerdi. (BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-169, 20 Haziran 1332/3 Temmuz 1916; BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-173, 22 Haziran 1332; BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-168, 25 Haziran 1332).

isabet ettiği halde geri çekilmemişti. Vali Memduh Bey ve Kumandan Kel Ali “*Aman geri çekilsin!*” diye haber gönderdikleri zaman, onlara, “*Bu kafirlerin güllesi beni öldürmeyecek...*” diyerek cevap vermişti. Gerçekten üç gülle ölecek yerine isabet ettiği halde, biri hançerini, diğeri tütün tabakasını delip geçmiş ve kendisine bir zarar vermemişti. O gece Vali, Kumandan Kel Ali, gönüllüler ve askerler geri çekilmesine rağmen, Bediüzzaman ve talebeleri, Bitlis’te kalan insanlara yardım etmek için şehirde kalmışlardı⁵¹.

Bu sırada Bitlis ahalisi ikinci defa göç yollarına düşmüştü. 1915 yazında Rus saldırısında şehirlerini terk eden Bitlis halkı bu defa kışın da etkisi ile yavaş davranmıştı. Ancak Rus askerleri sayıca çok Osmanlı düzenli ve milis kuvvetleri yetersizdi. Bu nedenle Şubat 1916 sonlarına doğru göçler yeniden başlamıştı. Yerde 2-3 metre kar vardı. Çocuklarını ve bazı eşyalarını yanına alan insanlar zorlukla göç ediyorlardı. Zaten birçok hanede erkek kalmamıştı. Kadınlar karların üzerinde çocuklarıyla kaçmaya çalışıyorlardı. Kentlerini terk ederken, yollarda bazen kendileri vefat ediyor, bazen de soğukta çocuklarını kaybediyorlardı. Bitlis’ten Duhan (Sarıkönak)’a kadar mesafede sonradan bölgeye yardıma gelen 2. Ordu mensupları, çok sayıda donarak ölmüş çocuk cesedi görmüşlerdi. 850.000’den fazla insan evlerini terk etmiş, canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı⁵².

Bu çatışmaların yaşandığı bir dönemde, Rus ve Ermeni birlikleri 3 Mart’ta gece yarısı aniden Bitlis’i işgale başladılar. Bitlis’i henüz terk etmeyen halkın üzerine ateş ederek şehri yaktılar. Rus kazakları önlerine çıkan Müslüman ahaliyi atlarının ayaklarının altında eziyorlardı. Halkın çok azı kaçarak canlarını kurtarabilmişti⁵³. Rus birlikle-

51 Sönmez, “Bediüzzaman Said Nursi’nin...”, 243; Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 100.

52 Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, (İstanbul: Timaş, 2012), 196.

53 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-93; Erdal İlter, *Armenian and Russian: Oppressions (1914-1916) (Testimonies of Witnesses)*, Kök Series of Social and Strategical Research Foundation, Ankara, 1999, s.32-33; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)-I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:49, Ankara, 2001, s. 42-43; 1 Haziran 1916’da yapılan soruşturmasında, Hacı Mehmet oğlu Yasin Efendi’nin anlattığına göre, bir gece yarısı Rus Birlikleri ve Ermeni çeteleri Bitlis’i aniden istila ederler. Bu bilgileri veren Yasin Efendi akıbetlerini ne olduğunu bilmediğini birçok önemli zevatı sayar. Bunların arasında 20 talebesi

rinin içerisinde bulunan Antranik'in kurmuş olduğu “*Ermeni İntikam Tugayları*” şehir merkezine dağılarak, zamanında göç edememiş kim-sesiz, yaşlı ve hastaları katletmeye başlamışlardı⁵⁴. Rus kaynaklarının ifade ettiğine göre, Bitlis'in Ruslar tarafından işgalinden sonra, şehirde kalan çocukları biryere toplamışlardı. Rus kuvvetleri o bölgeden ayrılıp tekrar gelinceye kadar, Ermeniler bütün çocukları katletmişlerdi. Adeta Rus kuvvetleri Ermeni çetecilerine çocukları öldürmeleri için fırsat tanımışlardı⁵⁵.

Bu çatışmalar sırasında milis kuvvetleri ellerinden gelen direnişi gösteriyordu. Bitlis'ten Hizan istikametine kaçanları, organize ederek yeniden direnişi sağlamaya çalışan Şeyh Selahaddin çarpışmalar sırasında gözünü kaybetmişti⁵⁶. Bediüzzaman Said-i Kürdi'nin de birçok talebesi burada şehid oldu. Kendisi de yaralanarak düştüğü eski bir yapının içinde uzun süre kaldı. Daha sonra Ruslar tarafından farkedilmeleri üzerine yakalandı ve esir oldu⁵⁷.

İkinci Ordunun Bölgeye Sevk Edilmesi ve Rusya'da Bolşevik Devriminin Etkisinin Görülmeye Başlaması

Bitlis'in Rusların eline geçmesi Osmanlı Genel Kurmayı'nı endişelendirmişti. Çünkü geçitlerin Rusların eline geçmesi Diyarbakır, Adana, Halep, Bağdat yolunun düşmana açılması manasına geliyordu. Bitlis'in acil olarak geri alınması gerekiyordu. Bu nedenle Çanak-kale Savaşları'nda büyük kahramanlıklar göstermiş ve o tarihlerde Edirne'de dinlenmekte olan Ahmet İzzet Paşa komutasındaki 2. Ordunun bölgeye sevkine karar verildi. Bu orduda Çanakkale'de savaşmış

ile birlikte düşmana karşı duran Bediüzzaman Said-i Kürdi de vardır. Öyle anlaşıyor ki bu bilgileri bize veren Yasin Efendi, Bitlis'in Ruslar ve Ermeniler tarafından istilası üzerine Bediüzzaman ve talebelerinin de şehid olduğunu düşünmüştür.

54 Bu durumu Rus Generali Maslofski şöyle anlatmaktadır: Bitlis'in zaptından sonra 3 Mart öğle zamanı Antranik'in komutasındaki 1 inci Ermeni Taburu (İntikam Taburu) gece hücumundan evvel arkada bırakılmış olduğundan, boğaza girerken müsaade almadan şehre girmiş ve birçok Türk ailelerin toplanmış oldukları Amerikan Hastanesine koşmuşlar ve intikam kastiyle öldürmeye teşebbüs etmişlerdir.” Serdar, *Bitlis...*, 114)

55 Sertçelik, “Rus Arşiv Belgeleri Işığında...”, 54; Olayları yaşayanlar tarafından da bu bilgiler doğrulanmaktadır: (Süslü, *Van, Bitlis, Muş...*)

56 Süslü, *Van, Bitlis, Muş...*, 142.

57 BOA., *DH.KMS.*, 41/36-2.

komutanlar ve askerler vardı. Fakat yol çok uzun ve savaşılacak bölge dağlıktı. Taşıt araçları az, dağ topları, cephane yetersizdi⁵⁸.

2. Ordunun 16. Kolordusu M. Kemal komutasında Bitlis'e görevlendirildi. Kolordu 10 Mart 1916'da Edirne'den Diyarbakır'a kaydırıldı. Bitlis'te 16. Kolordu'nun 5. Piyade Tümeni bulunuyordu. Bu Tümen 13, 14 ve 15 inci Piyade Alayları'ndan oluşmaktaydı. Yine bu tümenin yanında sayılarının 2000 – 3000 arasında olduğu tahmin edilen Şeyh Muhammed Diyaüddin, Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ve diğer milis birlikleri bulunmaktaydı⁵⁹. Daha önce söylendiği gibi Molla Said (Bediüzzaman) Ruslara esir düşmüştü⁶⁰.

Ruslar, 2. ve 3. Orduların bağlantı sağlamaması için Temmuz'da saldırıya başladılar⁶¹. İkinci ordunun tamamı henüz bölgeye gelmeden, 1 Ağustos 1916'da naklini tamamlamış birliklere taarruz emri verildi. Bu sırada 3. Ordu dinlenmede bulunuyordu. Rus Ordusu 6 Ağustos 1916'da Muş'tan, 8 Ağustos 1916'da Bitlis'ten çekilmek zorunda kaldı. Rusların Bitlis'te 5 ay 5 gün süren işgalleri böylece sona erdi. Daha sonra Ruslar'da genel bir çekilme görüldü. Osmanlı Ordusu Vastan'a kadar ilerledi. 1917 başlarında iki tarafta savaşa bir süre ara verdiler. Daha sonra yeniden başlayan taarruzlarda Osmanlı kuvvetleri Muş vadisini alarak Tatvan'a kadar ilerledi. Bu Osmanlı taarruzu Eylül'e kadar devam etti. Ruslar Tatvan ve Muş'u geri alsa da fazla bir etkinlik gösteremedi⁶².

1917 sonlarına doğru tarafların savaşma gücü iyice azalmıştı. Rus kuvvetleri, Ekim İhtilali öncesinde, Bolşeviklerin etkisi ile askeri operasyonları durdurmuştu. İngiltere'nin Rus ordusunu cepheye tutma çalışmaları da etkili olmayınca, 200.000'e yakın Rus ordusu Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı beklemeden Kafkasya cephesini terk et-

58 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, 484.

59 Musa Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Adem Ölmez, *İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler*, (İstanbul: Kurtuba 2010); Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, (İstanbul: Kitabevi 2004).

60 Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin...", 250.

61 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, 484.

62 Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III/III, 65.

mişti⁶³. Osmanlılarda yaklaşmakta olan sert kış mevsimi dolayısıyla yeni saldırılar hazırlayacak durumda değillerdi. Eylül'den sonra taraflar sessizce beklemeye başladılar. Bu durgun vaziyet Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etti.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis, savaşın acı kaderini bütün boyutlarıyla paylaşan bir kent olmuştur. Rusların ilk işgallerinden sonra hem Müslümanlar hem de Ermeniler büyük acılar yaşamışlardır. Bitlis'in Kafkaslar, Diyarbakır, Urfa, Halep yolunun kilit noktasında olması bu acıların yaşanmasında etkili olmuştur. İlk sıkıntıları Rusların Doğu Anadolu'yu ilk işgalleri sırasında Müslümanlar yaşamıştır. Ruslar Halep'e gitmek için, Ermenilerle desteklenmiş birliklerle Van, Muş, Bitlis üzerinden ilerlemeye başlayınca, bu gücün karşısındaki Müslüman ahali öldürme eylemlerinden kendilerini koruyamamışlardır. Binlerce Müslüman, Rus ve Ermenilerin saldırıları ve hava şartlarının olumsuzlukları yüzünden katledilmiştir. Bu katillerde özellikle Rus kazaklarının ve Ermeni çetelerinin büyük etkisi olmuştur. Temmuz 1915 ortalarında Rusların geri çekilmesi Ermenileri himayesiz bırakınca, Ermeniler Müslümanların saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu ikinci aşamada pek çok Ermeni baskınlar ve göçler sırasında sıkıntı çekmiş ve ölmüştür. 1916 başlarında Ruslar yeniden taarruza başlayınca intikam hırsıyla bilenmiş Ermeniler yeniden Müslümanlar üzerine saldırmışlardır. Rus ve Ermeni birlikleri bu ilerleyişleri sırasında Molla Said, Şeyh Diyaeddin ve Kürt Musa'nın milis kuvvetlerinin ciddi direnişleri ile karşılaşmışlardır. Bu milis kuvvetleri Müslümanların kısmen de olsa korunmasında etkili olmuştur. Bu saldırılar "ölümün üçüncü halini" göstermiştir.

63 K. Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Belleten*, LXIV, 240 (2000): 496.

Kaynakça

Arşiv Malzemeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

Hariciye Siyasî (HR.SYS), 2872/2-112, 113, 145, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 177

Dahiliye Kalem-i Mahsûs (DH.KMS), 41/36-2 HR.SYS., 2872/2-93

Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 55/55; 54/9; 52/282; 52/200

Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM), 62/57.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekâyi, 2189 (19 Mayıs 1331).

Araştırma Eserler

Altınay, Ahmet Refik. *İki Komite İki Kıtıl*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.

Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları (1896-1916)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.

Arslan, Ali. *Kutsal Ermeni Papalığı*. İstanbul: Truva Yayınları, 2005.

Aydoğan, Erdal. “Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukûâtı.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 49, (2013): 309-322.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâp Tarihi*. C.III/III, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Bediüzzaman Said Nursi. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Yeni Asya, 1995.

Çağlayan, K. Tuncer. “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri.” *Belleten*, LXIV, 240 (2000): 487-507.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü*. Ankara: TTK Yayınları, 2005.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2007.

Halil Paşa. *İttihad ve Terakki’den Cumhuriyet’e*, Haz. Taylan Sorgun. İstanbul: Destek Yayınları, 2010.

- Hewsen, Robert H. "Historical Geography of Baghest/Bitlis and Taron/Mush." *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 41-59. California: Mazda Publishers, 2001.
- Hovannisian, Richard G. "Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush." *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 1-41. California: Mazda Publishers, 2001
- Karadeniz, Yılmaz. "Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)." *Turkish Studies*, 6, 1405-1420.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.IX, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population, 1830-1914*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.
- Knapp, Grace H. *The Tragedy of Bitlis*. New York: Fleming H. Revell Company, 1919.
- Lewy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Ölmez, Adem. "Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri." *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Prof. Dr. Metin Hülagu vd., 113-129. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Ölmez, Adem. *İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler*. İstanbul: Kurtuba Yayınları, 2010.
- Ölmez, Adem. *Uzun Yürüyüş*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Özşavli, Halil. *Urfa Ermenileri*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- Serdar, Mehmet Törehan. *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş*. Bitlis: Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, 2007.
- Sertçelik, Seyit. "Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair." *Yayınlanmamış Proje*, SBB-2004.
- Sönmez, Selim. "Bediüzzaman Said Nursi'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslarla Çatışmaları ve Esaretine Dair Bazı Vesikalar." *Köprü* 96, (Güz-2006): 243-263.
- Süslü, Azmi; Ögün, Gülay; Serdar, M. Törehan. *Van, Bitlis, Muş ve*

Kars'taki Ermeni Katliâmları-Gazilerle Mülakat. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 109-147.

Şaşmaz, Musa. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890).* İstanbul: Kitabevi, 2004.

Tuncer, Orhan Cezmi. "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız." *Vakıflar Dergisi* 25 (1995): 5-30.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih.* İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.

Walker, Christopher J., "The End of Armenian Taron and Baghest 1914-1916." *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 191-206. California: Mazda Publishers, 2001.